

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v2.2023.23>**А. В. Мурзановська***orcid.org/0000-0001-8645-0261**кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри кримінального процесу, детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА: ЕВРИСТИЧНІ МЕТОДИ ТА ЇХ МОЖЛИВОСТІ

Постановка проблеми. Зміна уявлень про зміст і роль сучасної юриспруденції, як зазначає Ю.М. Оборотов, багато в чому визначається розвитком її центральної ланки, якою виступає загальнотеоретична юриспруденція, яка стверджує сучасну методологію дослідження, виводить на зміни в категоріальному апараті юриспруденції [докладніше: 1, с. 3–7]. Крім того, загальнотеоретична юриспруденція постійно поповнює свій категоріальний апарат та інструментарій, саме вона використовує принцип юридизації для включення в свою дослідницьку сферу досягнень з інших сфер людського знання, наприклад, антропології, герменевтики, синергетики і т.п. і, таким чином, вона є не тільки дослідницькою сферою, а й сферою закріплення і подальшого затвердження юридизованих положень у всій системі юридичної науки (юриспруденції) [там само], що знаходить своє відображення і на галузевому рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням евристичних методів присвячені здебільшого роботи науковців з філософії та загальнотеоретичної юриспруденції. В кримінально-процесуальній науці ці проблеми не були предметом наукового пошуку, окремі питання обговорювались під час Міжнародної науково-практичної конференції «*Правове життя сучасної України*» (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.) та в окремих статтях [Див.: 2, 3].

Метою статті є розгляд евристичних методів та їх значення для наукового пізнання кримінального процесуального права та практики його застосування.

Вклад основного матеріалу. Загальновідомо, що вчення про евристичні методи вперше було розроблено і введено Сократом. Сьогодні існує самостійна наука – евристика, суттю якої є психологія творчого мислення, що й визначає основні евристичні принципи та методи наукових досліджень. Разом з тим вбачається, що такі методи наукового пізнання використовуються та мають застосовуватись як в правових дослі-

дженнях загальнотеоретичного спрямування, так і в дослідженнях права на галузевому рівні – і кримінального процесуального права, зокрема.

Як зазначають О.Г. Данилян та О.П. Дзьобань, міжгалузевий фонд евристичних прийомів налічує близько 200 перевірених світовим досвідом рекомендацій щодо вдосконалення відомих або синтезу нових проектних рішень. Використання цих методів і прийомів допомагає вирішувати різні проблемні завдання, що виникають у науковій діяльності [4, с. 284].

На сьогодні в літературі існує не тільки різне розуміння сутності та поняття евристичних методів, а й визначення їх системи. Так, евристичні методи розглядаються: як логічні прийоми та методичні правила наукового дослідження і винахідницької творчості, які здатні призводити до мети в умовах неповноти вихідної інформації та відсутності чіткої програми управління процесом вирішення завдання [7]; як сукупність правил, прийомів, способів, спрощень, що використовує дослідник при розв'язанні певного завдання на основі узагальнення свого власного досвіду [8]; і, головне, в юридичній науці – як система принципів і правил, які задають найбільш імовірнісні стратегії і тактики діяльності дослідника чи групи дослідників, стимулюючи їх інтуїтивне мислення у процесі генерування та вирішення нових ідей і на цій основі істотно підвищують ефективність вирішення певного класу дослідницьких завдань [4, с. 283]; або як креативний спосіб отримання інформації, та спосіб пошуку, виявлення, обробки та впорядкування системи закономірностей, механізмів, елементів, ознак, властивостей, характеристик об'єктів досудового розслідування для створення ідей, припущень стосовно сутності злочину або окремих обставин події, яка має ознаки злочину [6, с. 171].

До системи евристичних методів відносять: метод інтуїції, метод евристичних питань, метод багатовимірних матриць, метод вільних асоціацій, метод інверсії, метод уявного (мислительного) експерименту, метод мозкового штурму,

метод експертних оцінок [4, с. 284–288]; мозковий штурм, синектику; колективний пошук оригінальної ідеї, евристичні питання, багатовимірні матриці, інверсію, організовані стратегії [6, с. 171]. І тут слід підкреслити, що як би не була визначена така система евристичних методів, вона залишається відкритою, а отже – може бути змінена шляхом доповнення її новими евристичними методами, після того, як відбудеться їх юридизація.

Розглянемо окремі з них більш докладно. Так, найважливішим із механізмів наукової творчості і одночасно евристичним методом наукового пізнання є *інтуїція* – особлива форма стрибка від незнання до знання, переривання поступовості руху думки, переплетіння логічного й психічного механізмів мислення людини, стрибок від вихідних даних до результату; спроможність прямого бачення істини без її попереднього логічного обґрунтування [5, с. 174].

Інтуїція не є особливою, третьою формою мислення, а становить внутрішній момент чуттєвого та логічного у науковому пізнанні. Її основними передумовами є: наявність у дослідника досвіду діяльності у певній сфері; володіння її багатим фактичним матеріалом; виникнення проблемної ситуації; розвиненість у дослідника здатності до творчого мислення; наявність обдарованості, таланту у певній галузі. Найбільш характерними рисами наукової інтуїції і її застосування є: принципова неможливість отримання бажаного результату ані за допомогою чуттєвого пізнання, ані за допомогою прямого логічного висновку; несвідома впевненість в абсолютній істинності результату (не знімає необхідності подальшої логічної обробки й перевірки); раптовість, несподіваність і безпосередня очевидність результату; неусвідомленість механізмів, шляхів і методів, що привели від початкової постановки проблеми до готового результату; надзвичайна легкість, неймовірна простота і швидкість пройденого шляху від вихідних посилок до результату; яскраво виражене почуття самозадоволення від процесу інтуїції і отриманого результату [4, с. 285].

Метод евристичних питань (метод «ключових питань») доцільно застосовувати для збору додаткової інформації в умовах проблемної ситуації чи упорядкування вже наявної інформації в самому процесі рішення творчої задачі. Евристичні питання широко використовував ще давньоримський філософ Квінтіліан, який вважав за необхідне поставити перед собою наступні питання: *хто? що? навіщо? де? чим? як? коли?* та дати на них відповідь, щоб зробити висновок про будь-яку подію. В свою чергу метод евристичних питань базується на певних закономірностях і відповідних їм принципах, а саме: проблем-

ності й оптимальності. Так, шляхом правильно поставлених питань проблемність задачі значно знижується; відбувається дроблення інформації (евристичні питання дозволяють розділити задачі на підзадачі), та цілеспрямованість, адже кожне нове евристичне питання формує нову стратегію – ціль діяльності.

Недоліки й обмеження цього методу полягають у тому, що він не дає особливо оригінальних ідей і рішень і, як інші евристичні методи, не гарантує абсолютного успіху в рішенні творчих задач [5, с. 175]. Проте, переваги цього методу полягають у його простоті й ефективності для рішення будь-яких задач та безперечно розвивають інтуїцію мислення, що має важливе значення для рішення творчих задач, в тому числі при дослідженні проблем кримінального процесуального права.

Метод багатовимірних матриць, який також відомий як метод «морфологічної скриньки», метод «морфологічного аналізу». Якнайповніше обґрунтування та практичне застосування цей метод отримав при розробці системи реактивних двигунів швейцарським ученим Ф. Цвіки. Спираючись на цей метод, Ф. Цвіки придумав безліч винаходів. Аналізуючи проблеми, які найчастіше стоять перед дослідниками або винахідниками, він розділив їх на три великі класи: 1) проблеми, для вирішення яких можна використовувати порівняно невелике число вже відомих елементів; 2) проблеми, для вирішення яких потрібно використовувати ще невідомі нові елементи; 3) проблеми великих чисел [Див.: 11]. Ідея методу багатовимірних матриць в рішенні творчих завдань полягає в наступному. Оскільки нове дуже часто є іншою комбінацією відомих елементів (пристроїв, процесів, ідей тощо) або комбінацією відомого з невідомим, то матричний метод дозволяє це зробити не шляхом проб і помилок, а цілеспрямовано і системно. Таким чином, метод багатовимірних матриць базується на принципі системного аналізу нових зв'язків та відносин, які виявляються в процесі матричного аналізу досліджуваної проблеми.

Позитивом методу багатовимірних матриць є те, що він дозволяє вирішити складні творчі задачі і знайти багато нових, несподіваних оригінальних ідей. Недоліками і обмеженнями методу багатовимірних матриць може бути те, що навіть при вирішенні завдань середньої складності в матриці можуть опинитися сотні варіантів рішень, вибір з яких оптимального виявляється дуже складним [5, с. 175–176].

Метод вільних асоціацій. Цей метод також має велике значення, адже, результативність творчої діяльності, значно зростає, якщо використовувати все нові і нові асоціації, які і породжують креативні ідеї вирішення проблем.

В самому процесі зародження асоціацій встановлюються нові взаємозв'язки між частинами проблеми та елементами зовнішнього світу, і як наслідок – в результаті процесу зародження нових асоціативних зв'язків і виникають креативні ідеї вирішення проблеми. Серед принципів можна виділити наступні: вільних асоціацій; антиконформізму; відстроченого критичного аналізу.

Метод інверсії (у психології його іноді називають методом звернення) є одним з евристичних методів креативної діяльності, орієнтованих на пошук ідей вирішення завдання в нових, несподіваних напрямках, найчастіше протилежних традиційним поглядам і/та переконанням, які диктуються формальною логікою та здоровим глуздом. Так, досить часто в ситуаціях, коли логічні прийоми, процедури мислення виявляються безплідними і заходять в безвихідь, природно припустити, що оптимальною є принципово протилежна альтернатива рішення. Метод інверсії базується на принципах дуалізму, діалектичної єдності і оптимального використання протилежних (прямих і зворотних) процедур творчого мислення: аналіз і синтез, логічне і інтуїтивне, статичні і динамічні характеристики об'єкту дослідження, зовнішні і внутрішні сторони об'єкту, збільшення або зменшення розмірів, конкретне і абстрактне, реальне і фантастичне, роз'єднання і об'єднання, конвергенцію (звуження поля пошуку) і дивергенцію (розширення поля пошуку).

Безперечною перевагою цього методу є те, що він дозволяє розвивати діалектику мислення, знаходити вихід, здавалося б, в безвихідній ситуації, знаходити оригінальні, деколи зовсім несподівані рішення різного рівня креативних завдань. Його недоліком і обмеженням є те, що він вимагає достатньо високого рівня креативних здібностей, базисних знань, умінь та досвіду [Див.: 5, с. 176].

Метод уявного (мислительного) експерименту – це аналіз і синтез такої ситуації, яку в принципі відтворити не можливо, тобто це форма мислення, в якій реальні моделі замінені ідеалізованими уявленнями про них. Уявний експеримент – це «програвання» у свідомості дослідника деяких ідеалізованих ситуацій. Розрізняють три типи уявних експериментів: конструюючи – пов'язані з побудовою фундаментальних теоретичних схем; аналітичні – які полягають у побудові або прикладу, що підтверджує істинність теорії, або контрприкладу (як правило, у формі парадоксу); синтетичні – які виступають засобом конструювання наукової гіпотези [4, с. 287].

Метод мозкового штурму. Метод та термін «мозковий штурм», або «мозкова атака», запро-

поновані американським вченим А.Ф. Осборном [10] (за основу узятий варіант евристичного діалогу Сократа). Діалог в умовах «мозкової атаки» виступає в ролі засобу, що дозволяє прибрати «шлюз», вивільнити креативну енергію учасників рішення завдання. В даний час вироблено декілька модифікацій методу «мозкової атаки». Основні принципи і правила цього методу – абсолютна заборона критики запропонованих учасниками ідей, а також заохочення всіляких реплік, жартів. Успіх застосування методу багато в чому залежить від керівника дискусії, який повинен вміло направляти хід дискусії, вдало ставити стимулюючі питання, здійснювати підказки, використовувати жарти, репліки. Відбір ідей проводять фахівці-експерти, які здійснюють їх оцінку в два етапи: із загальної кількості відбирають найбільш оригінальні та раціональні, а потім відбирається найоптимальніша з урахуванням специфіки завдання та мети його вирішення.

В літературі виділяється також *метод колективного пошуку креативних ідей*, який базується на наступних принципах: принцип співтворчості в процесі рішення творчої задачі. Керівник групи, спираючись на демократичний стиль спілкування, заохочуючи фантазію, несподівані асоціації, стимулює зародження оригінальних ідей та виступає як їх співавтор. При цьому дуже важливим є здібності керівника до співпраці та співтворчості, проте всі учасники виступають на рівних: жартом, вдалою реплікою керівник заохочує щонайменшу ініціативу членів творчої групи; принцип використання оптимального поєднання інтуїтивного та логічного. В умовах генерування ідей оптимальним є ослаблення логічного мислення та усіяке заохочення інтуїції, чому й сприяють такі правила, як: заборона критики, відстрочений логічний і критичний аналіз ідей.

Суть *методу експертних оцінок* полягає у проведенні експертами інтуїтивно-логічного аналізу проблеми з кількісним оцінюванням суджень і формальною обробкою результатів. Узагальнена думка експертів, що отримується в результаті обробки, приймається як вирішення проблеми. Експерт – це компетентна особа, яка має глибоке знання про предмет або об'єкт дослідження. Основні вимоги, які висувуються до експертів: компетентність у досліджуваній сфері; ерудованість у суміжних сферах; стаж наукової або практичної роботи у досліджуваній сфері; принциповість; максимальна об'єктивність; здатність творчо мислити; наявність інтуїції [Див.: 4, с. 288].

Визначаючи методологію свого дослідження С.Л. Шаренко серед інших вказує і на застосування методу експертних оцінок для з'ясування

позицій фахівців щодо запропонованих моделей нормативної регламентації [Див.: 9].

Метод емпатії (особистої аналогії). Метод аналогій завжди був важливим евристичним методом вирішення креативних завдань. Процес застосування аналогії є як би проміжною ланкою між інтуїтивними і логічними процедурами мислення. В вирішенні креативних завдань використовують різні аналогії: конкретні і абстрактні; ведуться пошуки аналогії живої природи з неживою. В цих останніх аналогіях можуть бути, у свою чергу, встановлені аналогії за формою, структурою, функціям, процесам і т.д. У ситуаціях уявної побудови аналога іноді хороші евристичні результати дає такий прийом, як *гіперболізація*. Частіше всього емпатія означає ототожнення особи однієї людини з іншою. У випадку застосування методу емпатії, об'єкту приписують відчуття, емоції самої людини: людина ідентифікує цілі, функції, можливості, плюси і мінуси.

Метод організованих стратегій. Одним з головних психологічних бар'єрів в вирішенні креативних завдань є інерція мислення і нездатність відмовитися від найбільш очевидного способу та знайти новий підхід, новий напрям в пошуках ідей рішення. В основі цього методу лежать наступні принципи: самоврядування особи у виборі нових стратегій рішення креативного завдання та відчуження, тобто розгляду об'єкту, предмету, процесу з несподівано нової точки зору. Суть основних правил методу організованих стратегій можна визначити в наступному: в процесі вирішення завдання слід фіксувати всі спонтанні ідеї; також не слід ігнорувати також і стратегії, що виникли спонтанно; слід пам'ятати, що часто одна або декілька діючих стратегій добре доповнюються виникаючими стратегіями; в процесі вирішення завдання необхідно використовувати такі стратегії, як-от: використання інформації; пошуку ідеї, протилежної загальноприйнятій або найбільш очевидній; функціонально-цільового аналізу; аналізу суперечності; подолання перешкод; оціночних думок; а також ухвалення рішення.

В правовій літературі також виділяють певні етапи процесу вирішення завдань за допомогою евристичних методів [4, с. 284], до яких віднесено: постановка творчого завдання; вибір відповідних прийомів на основі аналізу недоліків і дефектів прототипу (прототип – найбільш близький за технічною сутністю (за змістом) і за ефектом, що досягається, аналог передбачуваного результату і протиріч його розвитку; перетворення прототипу за допомогою вибраних прийомів і формування кількох нових рішень; аналіз нових рішень щодо їх практичної здійсненності і ступеня ефективності використання.

Можна погодитись з думкою, що евристичні методи не гарантують вирішення складних завдань у кримінальному провадженні, однак без них процес прийняття процесуальних рішень буде утрудненим або іноді й зовсім неможливим [6, с. 171], але тут мова йде про пізнання безпосередньо у кримінальному процесі, тоді як евристичні методи мають застосовуватись і як методи наукових досліджень проблем кримінального процесуального права, тобто як складові методології кримінально-процесуальної науки. Тут важливо звернути увагу на те, що було підкреслено в літературі [4, с. 284], що найбільший ефект застосування евристичних методів досягається тоді, коли ці методи спрямовані на відкриття нових причинно-наслідкових зв'язків, закономірностей, загальних ознак вирішення цілого класу наукових завдань, в основі яких лежать ще не відомі суб'єкту відносини між певними компонентами досліджуваних конкретних ситуацій.

Висновки. Таким чином, застосування системи евристичних методів в науковому пізнанні питань кримінального процесуального права також дозволить, як це визначено для правових досліджень в цілому [4, с. 284], забезпечити виявлення, обробку й упорядкування системи закономірностей, механізмів і отримання нового завдання та цілеспрямованих способів діяльності. Таке забезпечення уможливорюється на основі узагальнення колишнього досвіду та випереджуючого відображення моделей майбутнього з метою вирішення поставленого наукового завдання найбільш ефективно.

На жаль, в наукових дослідженнях кримінального процесу практично не згадується про такі методи дослідження, а йдеться здебільшого про визначення евристичних можливостей окремих методів, що є доволі доречним, проте, методологія кримінально-процесуальної науки має бути доповнена також визначенням та застосуванням саме системи евристичних методів наукового пізнання кримінального процесуального права.

Література

1. Оборотов Ю.М. Передмова: формування синтагми загальнотеоретичної юриспруденції. *Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції: монографія / за ред. Ю.М. Оборотова*. Одеса: Фенікс, 2019. 420 с.
2. Мурзановська А.В. Евристичні методи наукового пізнання кримінального процесуального права. *Правове життя сучасної України: у 2 т.: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.)* відп. ред. Г.О. Ульянова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2019. Т. 2. С. 327–329. URL: <http://surl.li/efmtk>
3. Аленін Ю.П., Мурзановська А.В. Методологія кримінально-процесуальної науки: сучасний стан та

перспективи розвитку. *Право України*. 2019. № 9. С. 17–30. DOI: 10.33498/louu-2019-09-017 URL: <https://rd.ua/storage/attachments/4107.pdf>

4. Данилян О.Г., Дзьобань О.П. Організація та методологія наукових досліджень: навч. посіб. Харків: Право, 2017. 448 с.

5. Данилян О.Г., Дзьобань О.П. Методологія наукових досліджень: підручник. Харків: Право, 2019. 368 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/OMND.pdf

6. Користін О., Цільмак О. Евристичні методи побудови та перевірки криміналістичних версій. *Публічне право*. 2015. № 3(19). С. 170–179. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2015_3_23

7. Евристичні методи. URL: <http://it.словник.укр/index.php/>

8. Суть евристичних методів пізнання та їх роль в економічних дослідженнях. URL: <http://library.if.ua/book/25/1769>

9. Шаренко С.Л. Теоретико-прикладні основи діяльності слідчого судді в кримінальному провадженні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09.2021.

10. Osborn A. F. Applied imagination: Principles and procedures of creative problem solving. 3 rd. ed. New York: Charles Scribner's Sons, 1963. 417 p.

11. Zwicky, F. & Wilson A. (eds.) (1967). *New Methods of Thought and Procedure: Contributions to the Symposium on Methodologies*. Berlin: Springer.

Анотація

Мурзановська А. В. Евристичні методи в наукових дослідженнях кримінального процесуального права. – Стаття.

У статті розглянуто евристичні методи та їх значення для пізнання кримінального процесуального права та практики його застосування.

Доводиться, що система евристичних методів має різне визначення, але в будь-якому разі вона залишається відкритою, тобто може бути змінена шляхом доповнення її новими евристичними методами, але після того, як відбудеться їх юридизація.

В статті розглянуті окремі евристичні методи, такі як-от: метод інтуїції, метод евристичних питань, метод багатовимірних матриць, метод вільних асоціацій, метод інверсії, метод уявного (мислительного) експерименту, метод мозкового штурму, метод експертних оцінок, метод емпатії, а також метод організованих стратегій.

Підкреслюється, що застосування системи евристичних методів в науковому пізнанні питань кримінального процесуального права також дозволить, як це визначено для правових досліджень в цілому, забезпечити виявлення, обробку й упорядкування системи закономірностей, механізмів і отримання нового завдання та цілеспрямованих способів діяльності. Таке забезпечення уможливиться на основі узагальнення колишнього досвіду та випереджуючого відображення

моделей майбутнього з метою вирішення поставленого наукового завдання найбільш ефективно.

Робиться висновок, що в наукових дослідженнях кримінального процесу практично не згадується про такі методи, а йдеться здебільшого про визначення евристичних можливостей окремих методів, проте, методологія кримінально-процесуальної науки має бути доповнена також визначенням та застосуванням саме системи евристичних методів наукового пізнання кримінального процесуального права та практики його застосування.

Ключові слова: кримінально-процесуальна наука, методологія, кримінальне процесуальне право, кримінальний процес, досудове розслідування, судове провадження, евристичні методи.

Summary

Murzanovska A. V. Heuristic Methods in Scientific Research of Criminal Procedural Law. – Article.

The article has examined heuristic methods and their significance for learning of criminal procedural law and the practice of its application.

It has been proven that the system of heuristic methods has a different definition, however in any case it remains open, as it could be changed by supplementing it with new heuristic methods, however after their legalisation would take place.

In the article some heuristic methods have been considered, such as the method of intuition, the method of heuristic questions, the method of multidimensional matrices, the method of free associations, the method of inversion, the method of imaginary (thought) experiment, the method of brainstorming, the method of expert evaluations, the method of empathy, and organized strategies.

It was emphasised that the application of a system of heuristic methods in the scientific knowledge of issues of criminal procedural law would also allow, as defined for legal research in general, to ensure the identification, processing and ordering of a system of regularities, mechanisms and obtaining a new task and purposeful methods of activity. Such support could be possible on the basis of the generalization of past experience and anticipatory display of future models in order to solve the scientific task in the most effective way.

It was concluded that such methods were practically not mentioned in the scientific studies of the criminal process, and it is mostly about determining the heuristic possibilities of individual methods, however, the methodology of criminal procedural science should also be supplemented by the definition and application of the system of heuristic methods of scientific knowledge of criminal procedural law, and the practice of its implementation.

Key words: criminal procedural science, methodology, criminal procedural law, pre-trial investigation, court proceedings, heuristic methods.